

Т. Гарасимів

доктор юридичних наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ;

С. Кочко

здобувач,
Головне управління МВС України у Львівській області

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНАХ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ

Стаття присвячена дослідженню соціальної відповідальності працівників правоохоронних органів, адвокатури, прокуратури, а також сутності та змісту категорії соціальної відповідальності, що вимагає визначення існуючих наукових підходів щодо розуміння як власне відповідальності, так і похідного від неї концепту – відповідальності соціальної.

Ключові слова: правоохоронні органи, адвокатура, прокуратура, відповідальність, соціальна відповідальність, нотаріат, демократизація суспільства, державотворчі процеси, соціальні права людини, відповідальність влади, СБУ, міліція.

Статья посвящена исследованию социальной ответственности сотрудников правоохранительных органов, адвокатуры, прокуратуры, а также сущности и содержанию категории социальной ответственности, что требует определения существующих научных подходов к пониманию как собственно ответственности, так и производного от нее концепта – ответственности социальной.

Ключевые слова: правоохранительные органы, адвокатура, прокуратура, ответственность, социальная ответственность, нотариат, демократизация общества, процессы построения государства, социальные права человека, ответственность власти, СБУ, милиция.

Article describes the social responsibility of law enforcement officials, advocacy, prosecution, and the nature and the category of social responsibility that requires the definition of scientific approaches to understanding the actual liability and derivative concept of social responsibility.

Key words: law enforcement, advocacy, prosecution, responsibility, social responsibility, Notary, democratization of society, government processes, social rights, government responsibility, the Security Service, the police.

Постановка проблеми. В сучасній системі працівників правоохоронних органів на передній план виходить забезпечення так званих «прав людини другого покоління», серед яких вирізняються економічні, культурні та соціальні права. Як відзначають дослідники, ці права є поки що менш розвиненими й гарантованими, аніж громадянські та політичні права, а відтак і менш захищені в судовому порядку [1, с.4]. Водночас ступінь реалізації соціальних працівника міліції є показником «соціальності» держави, що вимагає від державного управління пошуку ефективних механізмів реалізації та захисту соціальних прав правоохоронця. Таким чином, на передній план демократичних перетворень сьогодні виступає соціалізація держави та її основний компонент – забезпечення соціальної відповідальності.

Аналіз дослідження даної проблеми. Різноманітним аспектам юридичної відповідальності присвятили свої праці відомі науковці, серед яких М. Матузов, О. Малько, А. Ноздрачов, А. Коренев, Н. Нижник, Р. Хачатуров, Д. Липинський, П. Рікер, Х. Ленк, В. Канке, А. Колодій, О. Сушинський, Г. Атаманчук та ін.

Дослідженню етичного, морального аспектів феномена відповідальності присвячені роботи Л. Архангельського, Н. Головка, О. Дробницького, В. Єфимова, Р. Косолапого, В. Маркова та ін.

Метою статті є розкриття категорії «соціальна відповідальність», що набуває особливого значення в контексті ідеологічного обґрунтування демократичного державотворення: адже ці дві складові становлять етичний каркас будь-якої політико-правової доктрини, що зумовлює стійкий взаємозв'язок державної ідеології та соціальних параметрів держави.

Виклад основного матеріалу. Однією з ознак демократії є те, що обов'язок і право владарювати суб'єкти соціальних відносин беруть на себе добровільно, сприймаючи виказану до них довіру багатьох інших. У цьому випадку такий суб'єкт отримує не тільки владу, але й адекватну останній відповідальність за наслідки своєї діяльності, прийняті державно-управлінські рішення. Ця відповідальність закріплюється у відповідних нормативно-правових актах і, залишаючись моральним, стає одночасно державно-правовим імперативом.

Встановлюючи «правила гри» для всіх суб'єктів суспільних відносин, Конституція виконує роль особливого регулятора соціальних зв'язків, оскільки впорядковує, регулює, налагоджує та спрямовує їх у нормативну площину. Основою відповідальності держави перед людиною за якість державного управління є ст. 3 Конституції України, яка сформульована у формі загального положення та конкретизується в інших її нормах [2].

Соціальна відповідальність є правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Ці відносини будуються на зустрічних курсах відповідальності по осі «людина – суспільство – держава». Актуалізація ідеї соціальної держави переносить наголос як наукових досліджень, так і політичної практики з соціальної відповідальності людини перед суспільством і державою на соціальну відповідальність держави перед суспільством і людиною.

Якщо Й. Ленк ще наприкінці минулого століття зазначав, що «Людина є істотою, здатною до відповідальності й прийняттю її на себе» [3], то В. Канке стверджував, що «відповідальність – це та засаднича форма, виключно в якій людина здатна ефективно реалізовувати своє майбутнє» [4]. Вимога соціальної відповідальності за Канке охоплює всі цінності суспільства і становить собою принцип відповідальності як відповідну етику цінностей, але істотно модифіковану, причому таким чином, що в ній виразно відчувається найсильніша стурбованість людства за своє майбутнє.

Категорія «відповідальність» була теоретично обґрунтована в середині XIX століття. Це, як зазначив А. Плахотний, пов'язано з введенням цієї категорії в науковий обіг англійським філософом А. Боеном у роботі «Emotions and Will» (1855 р.) [5]. Але було б несправедливо пов'язувати виникнення та розвиток цієї категорії тільки з даними обставинами.

Від самого початку виникнення такого соціального явища, як влада, мислителі намагалися знайти відповіді на запитання: чи може буди підпорядкований правовим настановам держави сам суверен (найвище уособлення держави), які підстави щодо його правового обмеження, хто має право контролювати його діяльність та реалізовувати механізм відповідальності держави? Стосовно відповідальності індивіда перед державою все розумілося дуже просто: індивід знаходиться у підпорядкуванні суверена й зобов'язаний виконувати всі вимоги встановленого політичного устрою, відповідальність індивіда контролювалася сувереном через судову гілку влади.

У загальному розумінні відповідальність – це поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення пред'явлених взаємних вимог.

Перші спроби осмислення проблеми «відповідальності» були зроблені ще античними філософами. Пріоритет вивчення цієї проблеми належить давньогрецькому філософу-софісту Антифону (V ст. до н.е.). Аналіз категорії «відповідальність» у філософії був спрямований на розгляд її як форми взаємозв'язку особистості та суспільства. При цьому вивчалися джерела відповідальності та її історичні прояви, проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в даному феномені. Категорія відповідальності була пов'язана з проблемами моралі та права.

Сучасні філософи відзначають, що у теоріях моралі існує принаймні три позиції: аристотелівська, кантівська, утилітаристська.

Вперше інститут права поставили над владою вищого державного органу (отже, зробили державу відповідальною перед суспільством) в античних полісах. Відомий давньогрецький державний діяч і філософ Солон не лише проголосив необхідним єднання сили та права, а й забезпечив проведення перетворень у державі на підставі виключно легітимного, офіційного й всезагального закону. Саме із законодавчих реформ Солона, на думку Арістотеля, почалася Афіньська демократія. Геракліт, Демокріт, софісти (зокрема, Протагор) розвинули ідею евномії (благозаконня), що уособлює божественну за своїми витокami природу законності в суспільному устрої, глибинний внутрішній зв'язок законності та політичного порядку давньогрецьких полісів. У подальшому евномія стала однією із визначальних категорій характеристики полісного державного управління, заснованого на справедливих та всезагальних законах [6, с.644-645] У таких умовах соціальна відповідальність реалізовувалася як відповідальність кожного індивідуума та кожного державного діяча (державного органу) перед цими всезагальними та справедливими законами.

Платон та Арістотель намагалися пояснити причину того, а не іншого вчинку людини через розгляд співвідношення добровільного та примусового, свідомого та несвідомого, об'єктивного та суб'єктивного, вільного та необхідного.

Соціальна відповідальність у стародавньому Римі, за визначенням Полібія, забезпечувалася розподілом влади поміж трьох гілок влади: консулів, сенату та народу. Система контролю та відповідальності влади, що склалася в Римі, дозволяла «контролювати одну гілку влади іншою, коли можливі претензії однієї влади на невідповідне їй більше значення зустрічають належну протидію інших влад і в цілому держава зберігає свою стабільність та міцність» [6, с.259]. Зауважимо, що як тільки з часом система соціальної відповідальності стародавнього Риму була порушена, це призвело до послаблення, а згодом і загибелі Римської імперії.

В античний період можна простежити два підходи до осмислення сутності категорії «відповідальність», що знайшли своє вираження у філософських системах «розплата – справедливість – обов'язок» та «причинність – свобода – совість». Необхідність у визначенні міри відповідальності суб'єкта за свої вчинки обумовила виникнення проблеми взаємозв'язку волі людини та визначеності поза волею, свободи та необхідності у вчинках людей. Так, атомісти відокремлювали природу та її невіддільну частку – людину від божого визначення та заміняли таке визначення необхідністю, віддаючи таким чином перевагу загальному детермінізму. Це мало наслідком розвиток філософського заперечення відповідальності з тих причин, що вона ставала неможливою, оскільки природна необхідність перетворювала вибір людиною з багатьох дій одну на фікцію, й будь-який вчинок визнавався як єдино можливий та необхідний. Звідси, для вирішення питання про можливість вибору, про відповідальність за цей вибір та моральну оцінку вчинку на передній край виходить співвідношення свободи та необхідності. Зрештою саме антиномія «свобода – необхідність» стала однією з центральних філософських проблем для визначення міри відповідальності. Залежно від того, як той чи інший філософ вирішував цю антиномію, визначалися й сутність та зміст відповідальності.

Систему соціальної відповідальності в Римській державі розкрив Ціцерон, за яким закони так само владарюють над магістратами, як останні владарюють над народом. При цьому система соціальної відповідальності була багаторівневою. По-перше, повноваження виборних посадових осіб обмежувались одним роком служби. По-друге, для переобрання на посаду було встановлено десятирічний термін. По-третє, до відповідальності як під час державної служби, так і по її закінченню можна було притягати будь-яку особу. По-четверте, по закінченню каденції передбачалася процедура звітування, від якої звільнявся лише диктатор. По-п'яте, існував інститут інтерцесії – громадського осуду. По-шосте, навіть постанову диктатора можна було оскаржити у формі так званої «провокації», і цензурна комісія від імені народу мала право відмінити постанову магістрата [6, с.232].

Часи Середньовіччя охоплюють історичний період від надзвичайно слабких держав до держав абсолютистських. Відтак відношення людини й держави, відповідальність суверена перед суспільством розвивалися неоднозначно. В часи слабких держав та сильної церкви фактично єдиною формою соціальної відповідальності було відлучення від церкви та престолу правителя, якого церква визнавала еретиком. Право народу на повалення тиранічної влади визнається в ці часи виключно за згодою церкви (Фома Аквінський). Посилення середньовічних держав і зростання абсолютизму призвели до розробки теорій народного та державного суверенітету. Щоправда, у Ж. Бодена верховний суверен підкоряється не «земним» законам, а «божественному» праву. Договори між суверенами та сувереном і народом мають базуватися саме на цьому «божественному» праві.

Слідом за Ж. Боденом і Ж-Ж. Руссо відкидав можливу відповідальність верховного суверена, оскільки, на думку вченого, суверен не пов'язаний жодною конституцією чи законами, які є лише вираженням його власної волі. Не визнавав інституту відповідальності влади й Т. Гоббс, який навіть порівнював громадян з рабами, вирізнявши перших лише тим, що вони підкоряються лише державі, а не приватним особам, та можливістю займати посади в державному апараті [7, с.36].

Дж. Локк поділив закони на три види: громадянські, божественні та моральні, й намагався визначити різні форми буття через їх специфіку. Він ототожнював поняття розумності та свободи, розумності та відповідальності. Таким чином, розумність зливається з активними, вільними, свідомими діями людини, а її можливість регулювати свої бажання ведуть до відповідального вибору і є проявом свободи. Найближче до сучасного розуміння соціальної відповідальності підійшли французькі матеріалісти, що порушили питання про відповідальність суспільства перед своїми громадянами, замінивши односторонній зв'язок «суспільство – особистість» на взаємовідносини «суспільство – особистість – суспільство». Так, П. Гольбах вважав, що суспільство має бути відповідальним за вади своїх членів, через те, що «у зіпсованих суспільствах необхідно й самому бути зіпсованим, щоб бути щасливим», оскільки «не природа створює поганих людей, а державні установи примушують їх бути такими» [8].

Одним із перших серед філософів, що використали вже у XIII ст. терміни «відповідальний» і «відповідальність», був І. Кант. Філософ з позицій «чистого Розуму» справжньою інстанцією відповідальності визначає не державу (самодержцзя), а підставу абсолютного морального закону. Цей абсолютний моральний закон втілюється в людській совісті: «...совість є внутрішній суддя над всіма вільними вчинками... совість повинна мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед богом за свої вчинки; поняття ж відповідальності (хоча й примарно) завжди утримується в моральній самосвідомості» [9]. Таким чином, у І. Канта совість – це суб'єктивний принцип відповідальності, а його об'єктивною стороною виступає категоричний імператив – система суспільних цінностей як об'єктивний абсолютний моральний закон. Однак навіть такий яскравий прихильник ідеї «чистого Розуму», як І. Кант, розуміє, що «найкращий контролер – совість» далеко не завжди в змозі гарантувати дотримання принципу соціальної відповідальності. Тому філософ вводить до системи цінностей абсолютного морального закону усвідомлення покарання за його порушення.

Кантівська етика підкреслює виняткове значення обов'язку в розвитку людини. «Обов'язковість є вираженням особливого роду необхідності і зв'язку з підставами, які ніде більше в природі не зустрічаються»

[10, с. 335], – так І. Кант визначає природний закон необхідності. Дві безодні наповнюють душу людини неперевершеним захопленням – «зоряне небо над нами і моральний закон усередині нас» [10, с.303]. Загальний моральний закон вимагає одного: в усіх своїх вчинках людина повинна приймати рішення самостійно. Отож, працівник міліції покликана брати на себе ризик самостійного рішення і відповідальність за наслідки свого вчинку, тобто діяти так, ніби від цього залежить доля всієї світобудови.

На відміну від І. Канта, М. Вебер не зводить відповідальність до суб'єктивних конструкцій типу совісті. Для нього відповідальність є відношення, що виводить за межі суб'єктивного. Згідно з М. Вебером, «...ми маємо усвідомити собі, що будь-яке етично орієнтоване діяння може підкорятися двом фундаментально різним, непримиренно протилежним максимам: воно може бути орієнтованим або на «етику переконання», або на «етику відповідальності». Дії за «етику переконань» не передбачають звітування за їхні результати. Коли людина діє за максимою «етики відповідальності», вона розуміє, що «необхідно розплачуватися за (передбачувані) наслідки своїх дій» [11].

Філософи розуміють відповідальність не тільки як суб'єктивний феномен, індивідуалізацію чи покладання кордонів самому собі. Вдосконалення стосунків зі світом, іншими людьми, соціумом повинні спиратися і на етику обов'язку, яка при цьому сповідає принцип любові до людини, природи, світу в цілому, право людини на власне бачення і розуміння особистого вибору шляхів і засобів у житті.

Так, етика відповідальності відомого гуманіста А.Швейцера побудована на основі принципів «любові», «єдності з буттям», «благочинності перед життям» та «відповідальності» за нього.

Відомий німецький філософ Г. Йонас на основі переосмислення об'єктивних онтологічних засад буття людини формулює категоричний етико-онтологічний імператив відповідальності: «Чини так, щоб наслідки твоїх дій відповідали завданню безперервності власне людського життя на землі» [12, с.27]. Тобто відповідальність виступає в даному випадку як онтологічна категорія, за допомогою якої усвідомлюються альтернативи, перспективи збереження і розвитку людини як вищої цінності.

Якісно новими можна визнати погляди на проблему соціальної відповідальності Р. Гнейста, який відзначав необхідність державного правління відповідно до законів, що являють собою рамки й кордони виконавчої влади та наявність самостійної організаційно та процесуально адміністративної юрисдикції, що здійснює необхідний контроль за найвищими посадовими особами. Ці положення не лише мали значний вплив на подальший розвиток теорії соціальної відповідальності, але й знайшли своє практичне втілення в ході пруської адміністративної реформи 1872 – 1886 рр., коли було створено незалежний вищий адміністративний суд у Берліні та прийнято закон про компетенції.

Кроком назад у розумінні соціальної відповідальності можна вважати висновки теоретиків психоаналізу Дж. Хосперса, К. Хорні, Е. Фромма. Вони виходили з того, що всі вчинки, думки, духовні події, хвилювання працівника міліції можуть бути тільки такими, якими вони є, і правоохоронець не може вчинити інакше, ніж він діяв, бо ані розум, ані почуття, ані воля правоохоронця не можуть що-небудь змінити в його поведінці. Отже, така запрограмованість і відсутність вільного вибору зумовлює неможливість застосування принципу відповідальності працівника міліції за свої вчинки ані як індивідуума, ані як посадової особи чи політика. Якщо теорія психоаналізу заперечує реальну відповідальність індивіда на тій підставі, що його воля цілком зумовлена незалежними від людини явищами та подіями (хоч би і внутрішніми для нього), то екзистенціалізм обґрунтовує, що індивід несе абсолютну відповідальність за все, що здійснюється навколо нього тим, що його воля незалежна від подій та явищ і здатна піднятися над ними.

У подальшому проблема відповідальності розглядалась різними філософами в залежності від їх філософського розуміння внутрішньої та зовнішньої свободи індивіда, детермінованості його поведінки. Співвідношення «детермінізм – відповідальність» стало центральним ланцюгом у процесі аналізу проблеми відповідальності для різних напрямків новітньої філософії. Так, для критичної філософії історії (А. Тойнбі, П. Друкер, К. Уикам, А. Стерн, А. Марроу та ін.) основним завданням індивіда є збереження внутрішньої свободи та незалежності як умова відповідальності.

Висновки. Таким чином, відповідальність виникає незалежно від того, наскільки людина її усвідомлює. Однак у разі неусвідомлення власної відповідальності вона набуває характеру зовнішнього примусу, що обмежує волю та свободу індивіда. І лише у випадку усвідомлення – набуває характеру соціальної відповідальності. При цьому соціальна відповідальність передбачає, що правоохоронець має можливість обрати з безлічі можливих варіантів власної поведінки найбільш сприятливий як для себе, так і для суспільства.

Література

1. Гладких В. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект: монографія / В. Гладких. – Х.: Факт, 2005. – С. 4.
2. Конституція України: Закон України «Про внесення змін до Конституції України». – Х. : Фоліо, 2005. – 48 с.
3. Ленк Х. Размышления о современной технике / Х. Ленк. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 272 с.

4. Канке В. *Этика ответственности. Теория морали будущего* / В. Канке. – М.: Логос, 2003. – 352 с.
5. Плахотный А. *Проблема социальной ответственности* / А. Плахотный. – Х.: Изд-во при Харьк. ун-те ИО «Высш. школа», 1981. – 256 с.
6. Див.: *Проблемы общей теории права и государства: [учебник для вузов]* / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Изд. гр. „НОРМА-ИНФРА”, 2002. – С. 232, 259, 644-645.
7. Гоббс Т. *Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского* / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1991. – 36 с.
8. Гольбах П. *Священная зараза или естественная история суеверия* / Политология: хрестоматия / Поль Гольбах; сост. проф. М. Василик. – М.: Гардарики, 2000. – 369 с.
9. Кант И. *Основы метафизики нравственности* / И. Кант; Сочинения; [в 6 т]. – М.: Мысль, 1965. – Т.4. – 378 с.
10. Кант И. *Критика чистого разума* / И. Кант. – М., 2001. – С. 335.
11. Вебер М. *Политика как призвание и профессия* / М. Вебер // *Избранные произведения*. – М.: Прогресс, 1990. – 697 с.
12. Йонас Г. *Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації* / Г. Йонас; [пер. з нім]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

УДК 352

Н. Гмурковська

магістр міжнародних відносин,
Фонд розвитку місцевої демократії
– Регіональний осередок у Любліні;

І. Каспрук

кандидат історичних наук,
Львівський університет бізнесу і права

ДОСВІД ПРОГРАМИ «ПРОЗОРА ПОЛЬЩА» ДЛЯ РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті представлено шляхи розвитку місцевого самоврядування і громадянської активності через запровадження сучасних методів управління в державній адміністрації, зокрема, принципів програми «Прозора Польща», що впроваджується у Польщі з 2004 року Фондом розвитку місцевої демократії. Також розглянуто важливість передачі найкращих здобутків програми органам місцевого самоврядування України у співпраці з українськими громадськими організаціями.

Ключові слова: місцеве самоврядування, громадянська активність, методи управління.

В статье рассматриваются пути развития местного самоуправления и гражданской активности с помощью введения современных методов управления в государственную администрацию, в частности, принципов программы «Прозрачная Польша», внедряемой в Польше с 2004 года Фондом развития местной демократии. Также уделено внимание важности передачи лучших наработок программы органам местного самоуправления в Украине в сотрудничестве с украинскими общественными организациями.

Ключевые слова: местное самоуправление, гражданская активность, методы управления.

An article presents approaches in development of local governance and civil activity through the implementation of modern methods of management in public administration, particularly the principles of “Transparent Poland” program which is being implemented in Poland since 2004 by the Foundation for Local Democracy Development, and importance of transfer of the best achievements of the program to local governance institutions in Ukraine and cooperation with Polish non-governmental organizations.

Keywords: local governance, civil activity, management methods.

Вступ. Демократичні устрої країн Західної Європи ґрунтуються на ефективному місцевому самоврядуванні, де кожен з мешканців має змогу взяти участь в прийнятті рішень, від яких залежить його функціонування у суспільстві. Демократична держава базує свою діяльність на партнерстві з громадянами, які повинні бути свідомими своїх прав і відповідальними за свої дії. Без активної участі громадян неможливо